

Проблеми визначення правової природи договору репо

О.В. Оніщенко

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права і процесу, Юридичний інститут Національного авіаційного університету

В.О. Голуб

магістрант, Юридичний інститут Національного авіаційного університету

У статті визначено правову природу договору репо, приділено увагу основним поглядам, що панують нині в науковому товаристві. Досліджено співвідношення репорту зі схожими договірними конструкціями.

В статті определена правовая природа договоров репо, уделено внимание основным взглядам, преобладающим в научном кругу в данное время. Исследовано соотношение репорта со схожими договорными конструкциями.

The article determines the legal nature of the repurchase agreements and pays attention to the basic views prevailing in the scientific community at the time. Researching the ratio between repurchase agreement and similar contract form.

Ключові слова: договір репо, цінні папери, правова природа, договір позики, договір купівлі-продажу.

Постановка проблеми

Однією із ознак сучасного світу є значний рівень капіталізації. Орієнтація виробництва на споживача та необхідність у залученні додаткових коштів для розширення виробництва штовхають не тільки невеликі підприємства, а й транснаціональні корпорації до випуску та розміщення на ринку своїх акцій і облігацій. Фінансові переваги від залучення коштів у такий спосіб визнає й держава, що також випускає цінні папери

Розміщення та торгівля цими фінансовими інструментами, як наслідок, породжує суспільні відносини, що потребують свого регулювання. До того ж, якщо деякі відносини вже регулюються нормативно-правовими актами, оскільки мають ознаки відомих договірних конструкцій, наприклад, договори купівлі-продажу цінних паперів, то виникнення нових конструкцій передбачає відповідне дослідження та закріплення. Основним завданням при дослідженні таких договорів є з'ясування їх правової природи, оскільки лише тоді можна говорити про потребу в нормативному врегулюванні.

Таким чином, абсолютно логічним буде твердження про необхідність визначення

правової природи договору репо (скорочення від англійського терміна «repurchase agreement» – угода про продаж із подальшим викупом), що дасть можливість зрозуміти місце та роль цього договору в системі договорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Висвітлення цієї теми в наукових виданнях не знайшло свого {широкого поширення. Це пояснюється тим, що явище репорту виникло досить недавно. Однак певні напрацювання з тематики можна побачити у вітчизняних учених І.А. Безклубого, Р.А. Майданика, Є.В. Іванової та інших, а також у зарубіжних – Г. Райнера, С. Овсейка, Р. Кренстона, Дж. Стігліца, Ф. Вуда та інших. Превалювання закордонних досліджень над національними пояснюється більшим розвитком інституту угод репо в інших країнах і відповідним масивом нормативно-правового забезпечення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У цій статті автори спробували узагальнити та систематизувати наукові погляди та підходи щодо розуміння договору репо,

визначення його правової природи, які були обґрунтовані провідними вченими різних галузей права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення особливостей договору репо та з'ясування його правової природи.

Виклад основного матеріалу дослідження

Операції репо набули популярності доволі недавно. Так, проведення перших операцій спостерігається з 20-х років ХХ ст., а їх регулярне використання починається в Канаді з 1953 р. та США з 60-х рр. ХХ століття. Дещо пізніше репорт почав застосовуватися центральними банками при проведенні монетарної політики в Німеччині, Італії, Нідерландах та інших країнах [1].

Однак, хоча з початку свого розвитку репорт зароджувався та розвивався як інструмент підвищення ліквідності банківської системи, у зв'язку з розвитком ринкових відносин і високою ефективністю цього способу здійснення операцій з цінними паперами він поступово починає застосовуватися й іншими учасниками фінансового ринку.

Здійснення операцій репо на українських фондових біржах ПФТС та УБ стало можливим у 2009 році. Угоди здійснюються з використанням технології поставки проти платежу з попереднім депонуванням активів. Так, у період з 2009 по 2011 рр. на Українській біржі, було укладено більше 100 тис. угод вартістю 13,8 млрд. грн., що становить 30% загального обсягу торгів на фондовому ринку Української біржі за 2 роки. При цьому 99% угод з акціями українських емітентів [2].

Таке зростання, безперечно, говорить про популяризацію угод репо. Водночас серед учених і практиків досі немає єдиної позиції щодо правової природи репо. Доволі часто поняття «операція репо» та «договір репо» («правочин репо», «угода репо») вживаються як тотожні.

Легальне визначення поняття «репо» («операції репо») уперше можна було знайти в постановах Національного банку

України. У п. 4.14 Положення «Про порядок бухгалтерського та депозитарного обліку розміщення, обігу, сплати відсотків та погашення облігацій внутрішньої державної позики в банківських установах», затвердженого постановою Правління НБУ № 15 від 26 січня 1996 р., зазначалося, що на позабіржовому ринку власники облігацій можуть укладати угоди з продажу облігацій з правом зворотного викупу (операції репо). За своєю економічною суттю операція репо – це кредитна операція, у якій цінні папери використовуються як забезпечення [3].

Наступним за хронологією документом НБУ, в якому можемо знайти визначення операції репо, є Положення «Про порядок підтримки Національним банком України ліквідності банківської системи через операції РЕПО купівлі/продажу державних цінних паперів», затверджене постановою Правління НБУ № 333 від 26 грудня 1996 р., де «операція репо» – це операція з цінними паперами, яка складається з двох частин і при якій укладається єдина генеральна угода між учасниками ринку (Національним банком України та комерційними банками) про продаж/купівлю державних цінних паперів на певний строк із зобов'язанням зворотного продажу/купівлі у визначений термін або на вимогу однієї зі сторін за заздалегідь обумовленою ціною [4].

У Положенні «Про порядок здійснення Національним банком України з банками операцій репо», затвердженому постановою Правління НБУ № 204 від 29 травня 2001 р., яке прийшло йому на зміну, операція репо визначається як операція з цінними паперами, що складається з двох частин і для здійснення якої укладається договір між учасниками ринку (Національним банком і банками) про продаж/купівлю державних цінних паперів на певний строк із зобов'язанням зворотного їх продажу/купівлі у визначений строк за обумовлену договором ціну. При цьому зворотне репо – це договір про продаж Національним банком зі свого портфеля державних цінних паперів з одночасним

зобов'язанням зворотного їх викупу в банків за обумовленою ціною на обумовлену дату, а пряме репо – це договір про купівлю Національним банком державних цінних паперів із портфеля банку з подальшим зобов'язанням цього банку викупити ці державні цінні папери за обумовленою ціною на обумовлену дату [5].

У подальшому з незначними відмінностями НБУ визначає пряме репо як кредитну операцію, що ґрунтується на двосторонній угоді між Національним банком і банком про продаж Національним банком зі свого портфеля державних цінних паперів з одночасним зобов'язанням зворотного їх викупу в банків за обумовленою в договорі ціною та на обумовлену дату, а зворотне репо як депозитну операцію, що ґрунтується на двосторонній угоді між Національним банком і банком про продаж Національним банком зі свого портфеля державних цінних паперів з одночасним зобов'язанням зворотного їх викупу в банків за обумовленою в договорі ціною та на обумовлену дату, про що йдеться в положеннях «Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України шляхом рефінансування, депозитних та інших операцій», затвердженому постановою Правління НБУ № 584 від 24 грудня 2003 р., [6] та «Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України», затвердженому постановою Правління НБУ № 348 від 26 вересня 2006 р. [7].

Чинне Положення «Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України», затверджене постановою Правління НБУ № 529 від 30 квітня 2009 р., операцію «зворотного репо» визначає як депозитну операцію, що ґрунтується на двосторонньому договорі між Національним банком і банком про продаж Національним банком зі свого портфеля державних облігацій України з одночасним зобов'язанням зворотного їх викупу в банків за обумовленою в договорі ціною та на обумовлену дату, а операцію «прямого репо» як кредитну операцію, що ґрунтується на двосторонньому договорі між На-

ціональним банком і банком про купівлю Національним банком державних облігацій України з портфеля банку або банківських металів (далі – перша частина договору репо) з подальшим зобов'язанням банку викупити державні облігації України або банківські метали (далі – друга частина договору репо) за обумовленою ціною на обумовлену дату [8].

Ще одне визначення репорту передбачене в Методичних вказівках з інспектування банків «Система оцінки ризиків» від 15 березня 2004 р., де репо розглядається як вид банківської операції, за яким об'єкт (як правило, цінні папери) передається контрагенту в обмін на інший об'єкт (як правило, кошти), а через визначений проміжок часу проводиться обов'язковий зворотний обмін» [9].

Визначення операції репо містить і Податковий кодекс України, відповідно до пп. 14.1.167. п. 14.1. ст.14 операція репо – це операція купівлі (продажу) цінних паперів із зобов'язанням зворотного їх продажу (купівлі) через визначений строк за задалегідь обумовленою ціною, що здійснюється на основі єдиного договору репо [10].

Тобто, незважаючи на те, що в зазначених вище нормативних документах НБУ та Податковому кодексі України йдеться про операцію репо, в основі кожної такої операції лежить правочин – договір. З огляду на це, підтримуємо позицію І.А. Безклубого, який, досліджуючи співвідношення понять «банківська операція» та «банківський правочин», зазначає, що ці поняття не слід ототожнювати попри те, що вони мають одну економічну природу. Підставою для виникнення грошового зобов'язання у сфері відносин з участю банку є правочин, а не операція [11, с. 73].

Учений С.М. Бервено пропонує розглядати операції репо як економічну та юридичну категорії. На його думку, «економічний зміст цієї операції є очевидним: одна сторона за допомогою операції репо залучає необхідні їй у терміновому порядку фінансові (грошові) ресурси, інша сторона поповнює тимчасову нестачу в цінних па-

перах, а також отримує відсотки за надані грошові ресурси. При цьому передані покупцю цінні папери є нібито забезпеченням повернення позики. Отже, за своїм економічним значенням операція репо виступає аналогом кредитної операції під заставу цінних паперів. В юридичному розумінні операція репо є договором, який містить у собі дві угоди купівлі-продажу тих самих цінних паперів, або аналогічних, придбаних за першою угодою купівлі-продажу» [12, с. 403].

Водночас, ні Цивільний кодекс України, ні Господарський кодекс України не містять визначення договору репо та не визначають його зміст. Але відсутність у зазначених кодексах норм, присвячених цьому договору, не виключає (і це підтверджує практика) можливість його укладення. Диспозитивні засади цивільного законодавства дають сторонам можливість укласти не тільки договір, передбачений актами цивільного законодавства, а й такий, що ними не передбачений, проте їм не суперечить. Відповідно до ч. 2 ст. 627 ЦК України, сторони мають право укласти договір, у якому містяться елементи різних договорів (змішаний договір). До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті змішаного договору [13].

Переважно договір репо розглядається як різновид договору позики (кредиту) під заставу або як різновид договору купівлі-продажу.

Обґрунтування того, що репо – різновид договору позики, став тезис про те, що «головною і єдиною метою угоди репо є надання вільних фінансових ресурсів (коштів, цінних паперів) однією стороною у тимчасове користування і за плату іншій стороні». Водночас, згідно з цим концептом, репо є «ірегулярною позикою», тобто такою, що опосередкована правовою конструкцією купівлі-продажу [12, с. 413].

Прихильники заставного характеру ви-

словлюють думку про те, що в основі своєї репорт покликаний задовольнити потреби боржника у вільних коштах, за рахунок надання йому позики, і цінні папери в такій конструкції передаються «під заставу», оскільки у сторін немає безпосередньої мети продажу майна [12, с. 411].

При цьому стверджуючи, що «сам по собі правочин репо не є способом забезпечення зобов'язання, таким, наприклад, як застава. Правочин репо має самостійну юридичну природу, і кожна його частина (і касова, і строкова) може бути типовим договором купівлі-продажу», вони вбачають, що передача права власності на цінні папери і є забезпечувальним елементом цього зобов'язання, таким чином, говорячи про «забезпечувальне право власності» [12, с. 412].

Досить цікавою та де в чому протилежною є думка з приводу співвідношення договору репо і застави німецького вченого Г. Райнера, який зазначає, що «угода репо з цінними паперами і економічно, і за створеними правовими наслідками може «дуже сильно» наблизитися до операцій позики з заставним забезпеченням так що, зрештою, відрізнити їх можна, лише ґрунтуючись на тлумаченні волі сторін договору» [14, с. 80].

Таким чином, хоча у сторін немає мети продажу майна, за рахунок чого забезпечується заставний характер такої конструкції, необхідно чітко зрозуміти, що репорт, вмещаючи елементи забезпечення, є схожим до застави і не може розглядатися як такий. Додатковим і беззаперечним аргументом є той факт, що цінні папери переходять у право власності до контрагента, що в разі застосування застави, можливо лише за умови невиконання боржником зобов'язання. Тобто репорт передбачає передачу права власності на цінні папери вже з етапу отримання грошей за першою частиною угоди, натомість за заставою право власності на цінні папери виникало б лише в разі неповернення грошей кредиторіві.

Прихильники другої позиції вважають, що репо за своєю суттю – це два догово-

ри купівлі-продажу, які є протилежними, оскільки містять взаємно обернені процеси купівлі (продажу) цінних паперів. Тому, відповідно до цієї угоди повинні застосовуватися положення ЦК України про купівлю-продаж із додаванням істотних умов, які містяться в інших нормативно-правових актах, що регулюють цей вид договорів.

Твердження про те, що «обов'язок сторін з укладення другого договору купівлі-продажу (на «вкуп» цінних паперів) впливає із зобов'язань, прийнятих ними на себе за першим договором, оскільки на підставі загальних положень цивільного права про підстави договору обов'язок укласти договір може бути передбачений добровільно прийнятим зобов'язанням. Сторони першої та другої частин угоди репо стають зобов'язаними одна перед одною укласти договір на зворотний продаж цінних паперів на підставі того, що на першому етапі покупець цінних паперів бере на себе зобов'язання продати цінні папери на другому етапі, а продавець бере на себе зобов'язання їх купити» може бути досить відносним за своєю суттю [12, с. 410].

Явище репорту передбачає цілісність, хоча може бути формально розіbrane на дві окремих частини, адже сторони втрачають інтерес у разі, коли йдеться про обмеження лише одним договором купівлі-продажу, оскільки економічна сутність репо втрачає сенс як така.

На дуалістичну природу об'єктів правочину РЕПО звертає увагу І.А. Безклубий: цінні папери, з одного боку, розглядаються як предмет купівлі-продажу та одночасно вартісний еквівалент зазначеного договірною зобов'язання, а з іншої – виконують функцію забезпечення повернення кредиту. Оскільки властивості сучасних грошей не обмежуються готівковим обігом, то слід констатувати, що «безготівкові» гроші у відповідному правочині, які виконують функцію кредитних коштів, визначаються як об'єкт зобов'язального права, а їх набуття відбувається шляхом відступлення майнових прав» [11, с. 430-431].

Позицію про змішаний характер до-

говору репо підтримує І.О. Трошин. На його думку, угода репо як змішаний договір поєднує в собі елементи правової конструкції купівлі-продажу та позики. Перша є зовнішньою, об'єктивною формою вираження правовідносин сторін. Друга – внутрішньою, суб'єктивною формою. Об'єктивна та суб'єктивна форми угоди репо знаходяться в стані правового конфлікту, конфлікту волі та волевиявлення, що й зумовлює неоднозначність правової кваліфікації такої угоди. При цьому приведення зовнішньої форми у відповідність до внутрішньої, тобто виключення з угоди репо правової конструкції купівлі-продажу та зосередження при цьому правового регулювання виключно на правовій конструкції позики, чи навпаки, позбавляє конструкцію репо будь-якого сенсу [15].

Операція репо може закріплюватися у двох варіантах: 1) конструкцією одного (загального) договору репо, що включає в себе два договори купівлі-продажу; 2) конструкцією двох окремих договорів купівлі-продажу.

Використання першого способу фіксації угод репо підтверджується міжнародною практикою та низкою типових договорів і документів з цієї тематики: 1) Міжнародна організація ринку цінних паперів (ICMA) та Асоціація ринку облігацій (TBMA) спільно розробили Глобальну рамкову угоду репо – Global master repurchase agreement (GMRA, остання версія 2011 року); 2) Асоціація міжнародних ринків капіталу (ICMA) та Асоціація індустрії цінних паперів та фінансових ринків (SIFMA), що у 2011 р. прийняли свою Глобальну рамкову угоду репо; 3) Міжнародна та Європейська рада репо, що у 2003 р. прийняли Інструкцію з практичної торгівлі репо та низку інших документів; 4) Асоціація фінансових ринків, прийняла у 2000 р. Міжнародний кодекс поведінки і практики на фінансових ринках; 5) Банк міжнародних розрахунків (БМР), який у 2010 р. видав публікацію, присвячену розрахункам і клірингу за угодами репо (Strengthening repo clearing and settlement arrangements) [16].

Переваги полягають у тому, що за допомогою одного договору регулюється процес здійснення операції за двома частинами, що полегшує регулювання процедури дефолту сторін, підвищує ефективність операційної діяльності, вводить стандарт для ринку тощо. Окрім цього, у разі невиконання стороною зобов'язань по другій частині угоди перша може бути визнана недійсною.

Якщо ж говорити про оформлення операції репо двома окремими договорами купівлі-продажу, то йтиметься про кардинально інше розуміння репорту. По-перше, може постати питання про відносність можливості вважати цю операцію репортом. Безперечно, ознаки цих договорів будуть вказувати на те, що ми маємо справу з операцією репо, однак у такому разі виникає проблема з формалізованим визначенням операції репо, яке можемо знайти в пп. 14.1.167. п. 14.1. ст. 14 Податкового кодексу України [10].

Тобто, підхід, відповідно до якого два окремих договори купівлі-продажу можна розглядати як операції репо, є досить дискусійним. До того ж питання про те, що в разі закріплення операції репо за допомогою двох окремих договорів купівлі-продажу перший із них матиме відносно другого ознаки попереднього договору, та в разі ухилення одного з контрагентів від укладення другого договору купівлі-продажу, інша сторона зможе звернутися до суду з позовом про спонукання до укладення договору, також є суто теоретичним.

Слід додати, що хоча угода репо й має в основі спільні риси з договорами позики під заставу та купівлі-продажу, однак можна прослідкувати дотичність і до таких договірних моделей, як фідучіарні угоди, деривативи, переведення правового титулу на кредитора. Фідучіарні угоди відомі ще з часів римського права та передбачали передачу у власність кредитору замість одержаних у позику грошей будь-яких речей (у цьому разі цінних паперів) [17, с. 349]. Інакше ці угоди можна назвати довірительними, оскільки вони передбачають передачу більшого обсягу прав, ніж

вимагається за угодою. Договір репо є одним із різновидів фідучіарних угод і допомагає обійти певні обтяжливі процедури звернення стягнення на майно, у разі застосування застави, шляхом передачі цінних паперів у власність.

Іноді угоди репо прирівнюють до СВО-Пів, опціонів та інших похідних фінансових інструментів. Разом з тим, це не зовсім правильно, оскільки репо є угодою, а не самостійним ринковим продуктом. Підтвердження цієї тези можемо знайти у Г. Райнера: «репо і зворотне репо з цінними паперами не відносяться до деривативів чи деривативоподібних договорів. У фінансово-економічному сенсі чисте і змішане репо аналогічні готівковому продажу цінних паперів, що супроводжується безумовно чи потестативно обумовленою купівлі на строк (з точки зору продавця репо), чи забезпеченою цінними паперами позиці» [14, с. 36].

У деяких країнах, зокрема Білорусії, Німеччині та Польщі, передбачається така модель, як переведення правового титулу на кредитора. Про неї слушно зазначає С. Овсейко: «Він (спосіб переведення правового титулу на кредитора – прим. авторів) дуже близький до угод репо, за своєю господарсько-економічною суттю утворює з ним єдине ціле. Однак з юридичної точки зору спосіб оформлення може відрізнятися, оскільки переведення правового титулу створює, як правило, не гомогенне, а гетерогенне зобов'язання (існує як вимога з кредитного договору, так і з договору купівлі-продажу)» [16].

Висновки

Розглядаючи правову природу договору репо, можна зробити так і висновки. У чинному законодавстві України міститься тільки визначення операції репо, але в основі кожної такої операції лежить правочин – договір. Договір репо має складну правову природу та належить до змішаних договорів, зокрема містить у собі елементи договору купівлі-продажу та договору позики. Прихильники різних теорій формулюють своє бачення угоди репо серед договірних моделей. Деякі з цих тверджень

ставляться під сумнів іншими науковцями, деякі втрачають актуальність через імперативне дефініціювання окремих понять на законодавчому рівні.

Однак, як наголошувалося, репорт є самостійним правовим явищем і містить у собі ознаки різних договірних конструк-

цій. Розглядаючи одну, логічно обгрунтовану точку зору і водночас відкидаючи іншу, ми перестаємо охоплювати всі аспекти цього поняття. Результатом такої односторонності в поглядах може стати неправильне трактування певних положень на практиці.

Література

1. *Оксенойт Г.К.* Операции РЕПО. Обзор международного опыта / Г.К. Оксенойт [Электронный ресурс] // Рынок ценных бумаг. – 2001. – № 16. – Режим доступа : <http://www.old.rcb.ru/archive/articles.asp?id=2059>

2. Асоціація фондове партнерство [Електронний ресурс] : [сайт]: україн. версія. – Матеріали круглого столу: «Розвиток ринку РЕПО в Україні : реалії сьогодення та перспективи розвитку». – Режим доступу : <http://www.afp.org.ua/ua/events/krugli-stoli.html>

3. Положення про порядок бухгалтерського та депозитарного обліку розміщення, обігу, сплати відсотків та погашення облігацій внутрішньої державної позики в банківських установах № 15 від 26 січня 1996 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0347500-96>

4. Положення про порядок підтримки Національним банком України ліквідності банківської системи через операції РЕПО купівлі/продажу державних цінних паперів № 333 від 26 грудня 1996 р. // Офіційний вісник України. – 1997. – № 4. – Ст. 90.

5. Положення про порядок здійснення Національним банком України з банками операцій репо № 204 від 29 травня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 25. – Ст. 1118.

6. Положення про регулювання Національним банком України ліквідності банків України шляхом рефінансування, депозитних та інших операцій № 584 від 24 грудня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 4. – Ст. 177.

7. Положення про регулювання Національним банком України ліквідності банків України, затверджене постановою Правління НБУ № 348 від 26 вересня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 42. – Ст. 2823.

8. Положення про регулювання Національним банком України ліквідності банків України № 259 від 30 квітня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 34. – Ст. 1174.

9. Методичні вказівки з інспектування банків «Система оцінки ризиків» № 104 від 15 березня 2004 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0104500-04>

10. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.

11. *Безклубий І.А.* Банківські правочини : монографія / І.А. Безклубий. – К. : Ін Юре, 2007. – 456 с.

12. Аномалії в цивільному праві України : Навч.-практ. посібник // Відп. ред. Р.А. Майданик. – К. : Юстініан, 2007. – 912 с. (Серія «Аномалії цивільного права»).

13. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

14. *Райнер Г.* Деривативы и право / Г. Райнер. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 461 с.

15. *Трошин И.А.* Правовая природа сделок репо : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / И.А. Трошин. – М., 2004. – 28 с.

16. *Овсейко С.В.* Сделки РЕПО на финансовых рынках [Электронный ресурс] // Банкауські веснік. – 2011. – №28(537). – Режим доступа : <http://www.nbrb.by/bv/narch/537/10.pdf>

17. *Підпригора О.А., Харитонов Є.О.* Римське право : підручник / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.